

УДК 544.344.016:54(56+68)'23

Тищенко П.В., асп.; Олексеюк І.Д., д.х.н., проф.; Іващенко І.А., к.х.н., доц.;
 Гулай Л.Д., д.х.н., проф.; Козак В.С., асп.; Панкевич В.З., к.ф.-м.н., зав. лаб.

ФАЗОВІ РІВНОВАГИ У КВАЗІПОТРІЙНІЙ СИСТЕМІ $\text{Cu}_2\text{Se} - \text{Ga}_2\text{Se}_3 - \text{In}_2\text{Se}_3$

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
 43025 м. Луцьк, просп. Волі, 13;
 e-mail: inna.ivashchenko05@gmail.com

Система $\text{Cu}_2\text{Se} - \text{Ga}_2\text{Se}_3 - \text{In}_2\text{Se}_3$ є перспективною для дослідження, тому що в ній можливе утворення твердих розчинів на основі бінарних та тернарних халькогенідів, які вже мають широке практичне використання, як матеріали для напівпровідникової техніки, нелінійної оптики, сонячної енергетики, тощо. Автори [1] досліджували систему $\text{Cu}_2\text{Se} - \text{Ga}_2\text{Se}_3 - \text{In}_2\text{Se}_3$ через підвищений інтерес до сполук CuInSe_2 та CuGaSe_2 та неперервного ряду твердих розчинів зі структурою халькопіриту (пр. гр. *I-42d*) на їх основі, які застосовують при виготовленні сонячних елементів, проте у повному концентраційному інтервалі система не досліджувалася, при синтезі зразків сплави охолоджували до кімнатної температури без гартування, проекція поверхні ліквідусу не будувалася, це викликало наш інтерес до цієї системи. Особлива увага буде зосереджена на області $\text{CuGaSe}_2\text{-Ga}_2\text{Se}_3\text{-In}_2\text{Se}_3\text{-CuInSe}_2$, оскільки саме тут очікуємо утворення великих областей твердих розчинів на основі тернарних фаз та проходження більшості нонваріантних процесів.

Квазібінарна система $\text{Cu}_2\text{Se-Ga}_2\text{Se}_3$

Фазові рівноваги в квазібінарній системі $\text{Cu}_2\text{Se-Ga}_2\text{Se}_3$ досліджувались в роботі [2]. В системі встановлено існування двох сполук: CuGaSe_2 , CuGa_3Se_5 . CuGaSe_2 і CuGa_3Se_5 утворюються за перитектичними реакціями $\text{Lp}_1 + \gamma \leftrightarrow \alpha\text{-CuGaSe}_2$ (1303 K) і $\text{Lp}_2 + \gamma \leftrightarrow \delta\text{-CuGa}_3\text{Se}_5$ (1333 K). Між $\mu\text{-Cu}_2\text{Se}$ і $\alpha\text{-CuGaSe}_2$ відбувається евтектична реакція $\text{Le}_1 \leftrightarrow \mu + \alpha$, координати точки евтектики становлять 15 мол.% Ga_2Se_3 і 1235 K. Було встановлено існування γ -фази з невідомою

структурою, яка має область гомогенності 56-72 мол.% Ga_2Se_3 . $\alpha\text{-CuGaSe}_2$ кристалізується в структурі халькопіриту, пр. гр. *I-42d*. $\delta\text{-CuGa}_3\text{Se}_5$ кристалізується в тетрагональній сингонії, пр. гр. *I-42m* [3]. γ -Тверді розчини на основі ВТМ Ga_2Se_3 простягаються до 11 мол.% Cu_2Se , μ -тверді розчини на основі ВТМ Cu_2Se простягаються до 6 мол.% Ga_2Se_3 при 1070 K. Кристалографічні дані для сполук наведені в табл. 1.

Квазібінарна система $\text{Cu}_2\text{Se-In}_2\text{Se}_3$

У роботі [4] досліджена система $\text{Cu}_2\text{Se-In}_2\text{Se}_3$. У зоні концентрації від 0-50 мол.% In_2Se_3 було встановлено існування сполуки Cu_3InSe_3 , яка плавиться конгруентно при 1207 K і розкладається при 1180 K за евтектоїдним процесом $\text{Cu}_3\text{InSe}_3 \leftrightarrow \mu + \beta$ (де μ – тверді розчини на основі ВТМ Cu_2Se , β – тверді розчини на основі ВТМ CuInSe_2). Ця фаза утворює дві евтектики з Cu_2Se і CuInSe_2 при 21 мол.% In_2Se_3 (1198 K) і 27 мол.% In_2Se_3 (1204 K). β -тверді розчини на основі ВТ-модифікації CuInSe_2 досягає 6 мол.% (1204 K). При 1051 K вони розкладається за евтектоїдним процесом: $\beta \leftrightarrow \mu + \alpha$ (де α -тверді розчини на основі НТМ CuInSe_2). В підсистемі $\text{CuInSe}_2\text{-In}_2\text{Se}_3$ встановлено існування потрійних сполук з композиціями $\text{Cu}_7\text{In}_{13}\text{Se}_{23}$ і $\text{Cu}_2\text{In}_4\text{Se}_7$, які утворюються за твердофазними реакціями і розкладаються при температурі вище, ніж температура відпалу. Сполуки CuIn_3Se_5 та $\text{CuIn}_7\text{Se}_{11}$ також утворюються твердофазно і стабільні при температурі відпалу. Ще дві сполуки, CuIn_5Se_8 та $\text{CuIn}_{11}\text{Se}_{17}$, утворюються інконгруентно за реакціями $\text{L} + \beta\text{-CuInSe}_2 \leftrightarrow \text{CuIn}_5\text{Se}_8$ (1157 K) та $\text{L} + \text{CuIn}_5\text{Se}_8 \leftrightarrow$

$\text{CuIn}_{11}\text{Se}_{17}$ (1143 K) відповідно і стабільні при температурі відпалу. Між $\text{CuIn}_{11}\text{Se}_{17}$ та λ -твердими розчинами на основі 3-BTM In_2Se_3 евтектика утворюється з координатами 97 мол.% In_2Se_3 і 1128 K. Кристалографічні дані для сполук наведені в таблиці 1.

Квазібінарна система

$\text{Ga}_2\text{Se}_3 - \text{In}_2\text{Se}_3$

За результатами РФА і ДТА побудована діаграма стану системи $\text{Ga}_2\text{Se}_3 - \text{In}_2\text{Se}_3$ [5, 6]. В системі зафіксовано існування двох тернарних фаз $(\text{Ga}_{0,6}\text{In}_{0,4})_2\text{Se}_3$ (γ_2), яка утворюється твердофазно та $(\text{Ga}_{1-x}\text{In}_x)_2\text{Se}_3$, $0,57 \leq x \leq 0,88$ при 820 K (γ_1), яка плавиться конгруентно, кристалізується в пр. гр. $P6_1$. В системі проходять нонваріантні евтектичні реакції $\text{Le}_1 \leftrightarrow \varepsilon + \gamma_1$ і $\text{Le}_2 \leftrightarrow \lambda + \gamma_1$ при температурах 1150 K і 1130 K, відповідно, де ε – тверді розчини на основі Ga_2Se_3 , що кристалізуються в кубічній структурі, пр. гр. $F-43m$, λ – тверді розчини на основі 3-BTM In_2Se_3 . Протяжність ε -твердих розчинів становить 17 мол.% In_2Se_3 та η -твердих розчинів – до 5 мол.% Ga_2Se_3 при 820 K, γ_2 має область гомогенності від 32 до 42 мол.% In_2Se_3 при 820 K та кристалізується в гексагональній сингонії, пр. гр. $P6_1$.

Система $\text{CuInSe}_2 - \text{CuGaSe}_2$

Фазова діаграма системи $\text{CuInSe}_2 - \text{CuGaSe}_2$ наведена в роботі [7]. В даній системі утворюється неперервний ряд твердих розчинів між компонентами. Для кожного потрійного компонента зафіксовані два теплових ефекти, 1318 K і 1361 K для CuGaSe_2 , 1083 K і 1259 K для CuInSe_2 . Подібні фазові перетворення спостерігаються для всіх твердих розчинів $\text{CuGa}_x\text{In}_{1-x}\text{Se}_2$ у повному діапазоні концентрацій. Кристали мають структурний тип халькопіриту і р-тип провідності.

Квазіпотрійна система

$\text{Cu}_2\text{Se} - \text{Ga}_2\text{Se}_3 - \text{In}_2\text{Se}_3$

Автори [1] дослідили систему $\text{Cu}_2\text{Se} - \text{Ga}_2\text{Se}_3 - \text{In}_2\text{Se}_3$ через підвищений інтерес до сполук CuInSe_2 та CuGaSe_2 та неперервного ряду твердих розчинів зі структурою халькопіриту (пр. гр. $I-42d$) на їх основі, які застосовують при виготовленні сонячних елементів. У повному концентраційному інтервалі система не досліджувалася. Авто-

рами також зафіксоване існування НРТР між сполуками CuGa_3Se_5 і CuIn_3Se_5 зі структурою модифікованого станіту (пр. гр. $I-42m$), який простягається в ширину від 16,7 мол.% Cu_2Se до 40,5 мол.% Cu_2Se . Остаточна кристалічна структура не була встановлена. При синтезі зразків сплави охолоджували до кімнатної температури без гартування.

Таблиця 1. Кристалографічні характеристики поліморфних модифікацій бінарних та тернарних сполук квазіпотрійної системи $\text{Cu}_2\text{Se} - \text{Ga}_2\text{Se}_3 - \text{In}_2\text{Se}_3$ та твердих розчинів на їх основі

Сполука	Інт. існ., К	Пр. гр.	Параметри комірки, нм
μ' - Cu_2Se (HTM)	293–404	$C2/c$	$a=0,71379(4)$, $b=1,23823(7)$, $c=2,73904(9)$, $\beta=94,308^\circ$ [2]
μ - Cu_2Se (BTM)	404–1421	$F-43m$	$a=0,584$ [2]
γ' - Ga_2Se_3 (HTM)	293–1003	Cc	$a=0,66608(3)$, $b=1,16516(4)$, $c=0,66491(3)$, $\beta=108,840(5)^\circ$ [2]
γ - Ga_2Se_3 (BTM)	1003–1278	$F-43m$	$a=0,5429(5)$ [5]
δ - In_2Se_3 (HTM)	293–473	$P6_3$	$a=1,600$, $c=1,924$ [4]
η - In_2Se_3 (1-BTM)	473–923	$P6_3/mm_c$	$a=0,696$, $c=1,912$ [5]
χ - In_2Se_3 (2-BTM)	923–1023	$P6_1$	$a=0,711(2)$, $c=1,934(3)$ [5]
λ - In_2Se_3 (3-BTM)	1023–1173	$P-3m$	$a=0,4014(8)$, $c=0,964(1)$ [6]
CuGaSe_2 (α)	293–1303	$I-42d$	$a=0,55963$, $c=1,10036$ [7]
CuGa_3Se_5 (δ)	293–1333	$I-42m$	$a=0,5508(3)$, $c=1,0972(1)$ [3]
α - CuInSe_2 (HTM)	293–1070	$I-42d$	$a=0,5773(5)$, $c=1,155(1)$ [7]
β - CuInSe_2 (BTM)	1070–1204	–	---[7]
CuIn_3Se_5 (δ')	293–1046	$I-42m$	$a=0,57539(3)$, $c=1,1519(1)$ [4]
CuIn_5Se_8	293–1157	$R3m$	_ [4]
$\text{CuIn}_7\text{Se}_{11}$	293–1010	$P-3m$	$a=0,40263(2)$, $c=1,62992(7)$ [4]

Експериментальна частина

Зразки синтезували сплавленням розрахованих і зважених простих речовин Cu – 99.99 wt. %, Ga – 99.999 wt. %, In – 99.999 wt. %, Se – 99.9997 wt. % у вакуумованих до залишкового тиску 0.133 Па і запаяних ампулах. Синтез проводили в печі шахтного типу з системою регулювання і підтримки температури з точністю ± 5 К. Ампули нагрівали до максимальної температури 1370 К зі швидкістю 10 К/год. При максимальній температурі зразки витримувалися 3 год. Гомогенізаційний відпал проводився при температурі 820 К протягом 300 годин. Після відпалу ампули зі зразками загартовували у 25 %-ому водному розчині NaCl.

Отримані зразки досліджували методами рентгенофазового (РФА) та диференційно-термічного аналізів (ДТА). Дифрактограми зразків отримані з допомогою порошкового дифрактометра ДРОН-4-13 (CuK α -випромінювання, $10^\circ < 2\theta < 80^\circ$, крок зйомки $0,05^\circ$, експозиція в точці – 4 с). Рентгенофазовий аналіз проводився за допомогою пакету програм PowderCell-2, PDWin-2. ДТА проводили з використанням Pt/Pt-Rh термопари на установці, що складається з печі «Термодент» і двохкоординатного самописця НЗ07-1 ХУ.

Результати та їх обговорення

Квазіпотрійна система

Cu₂Se–Ga₂Se₃–In₂Se₃

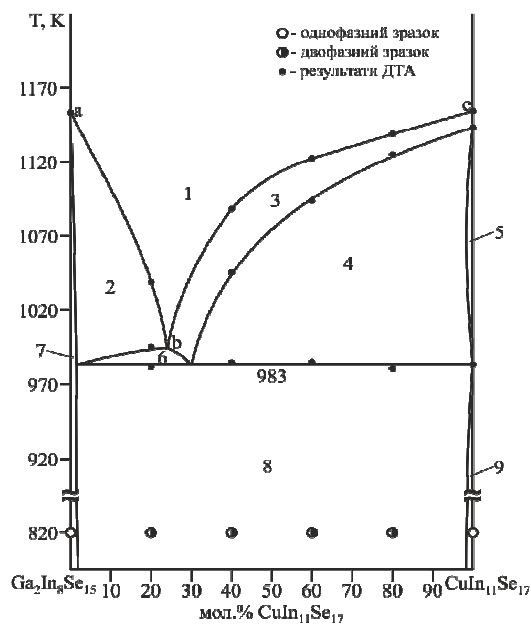
Як видно з огляду літературних даних, бінарні сполуки Cu₂Se, Ga₂Se₃, In₂Se₃ плавляться конгруентно і можуть виступати компонентами квазіпотрійної системи.

Політермічний переріз

CuIn₁₁Se₁₇–Ga₂In₈Se₁₅

Переріз досліджений методами ДТА і РФА (Рис.1). Ліквідус перерізу складається з кривих ab – первинної кристалізації γ_1 -фази на основі Ga₂In₈Se₁₅ та bc – первинної кристалізації CuIn₅Se₈. Нижче ліквідусу знаходяться об'єми трифазних моноваріантних процесів: евтектичного L $\leftrightarrow$ γ_1 + CuIn₅Se₈ та перитектичного L + CuIn₅Se₈ $\leftrightarrow$ CuIn₁₁Se₁₇, існування якого обумовлене перитектичним характером утворення CuIn₁₁Se₁₇ в системі Cu₂Se – In₂Se₃. Вказані

трифазні об'єми сходяться до площини нонваріантного перитектичного процесу L_{U5} + CuIn₅Se₈ $\leftrightarrow$ γ_1 + CuIn₁₁Se₁₇ при 983 К. Оскільки даний переріз співпадає із з'єднуючою прямою перитектичної площини, тому нижче 983 К сплави двофазні (γ_1 + CuIn₁₁Se₁₇), оскільки перитектичний процес завершується і зникненням рідини L і кристалів CuIn₅Se₈.

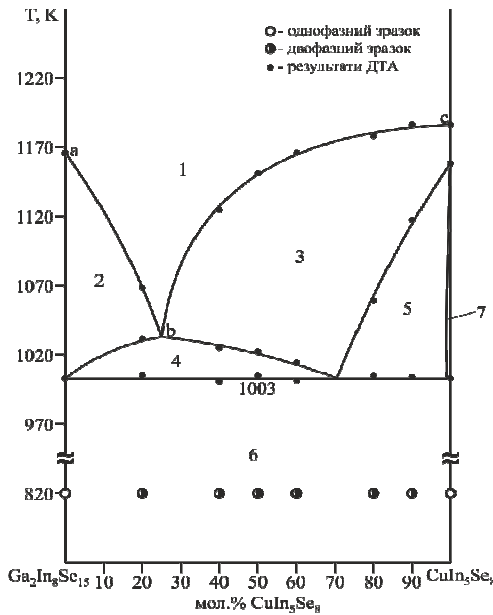
Рис. 1. Політермічний переріз Ga₂In₈Se₁₅–CuIn₁₁Se₁₇: 1 – L, 2 – L + γ_1 , 3 – L + CuIn₅Se₈, 4 – L + CuIn₅Se₈ + CuIn₁₁Se₁₇, 5 – CuIn₅Se₈ + CuIn₁₁Se₁₇, 6 – L + γ_1 + CuIn₅Se₈, 7 – γ_1 , 8 – γ_1 + CuIn₁₁Se₁₇, 9 – CuIn₁₁Se₁₇ (де γ_1 – фаза, що утворюється в системі Ga₂Se₃ – In₂Se₃ на основі Ga₂In₈Se₁₅).

Політермічний переріз

Ga₂In₈Se₁₅–CuIn₅Se₈

Переріз досліджений методами ДТА і РФА (Рис.2). Ліквідус перерізу складається з кривих ab – первинної кристалізації γ_1 -фази на основі Ga₂In₈Se₁₅, bc – первинної кристалізації β -твердих розчинів на основі ВТМ CuInSe₂. Нижче ліквідусу знаходиться трифазний об'єм евтектичного моноваріантного процесу L+ β + γ_1 та моноваріантного перитектичного процесу L+ β +CuIn₅Se₈, що обумовлене перитектичним характером утворення CuIn₅Se₈ за реакцією L + β $\leftrightarrow$ CuIn₅Se₈ в системі Cu₂Se – In₂Se₃. Дані об'єми сходяться до площини нонваріантного перитектичного процесу L_{U4} + β $\leftrightarrow$ CuIn₅Se₈ + γ_1 при 1003 К і на вказаному перерізі він закінчується зникненням і L і β -фази, оскільки переріз співпадає із з'єднуючою

прямою площини нонваріантного перитектичного процесу. При 820 К РФА підтвердив двохфазність зразків перерізу, які містять фази CuIn_5Se_8 та γ_1 .

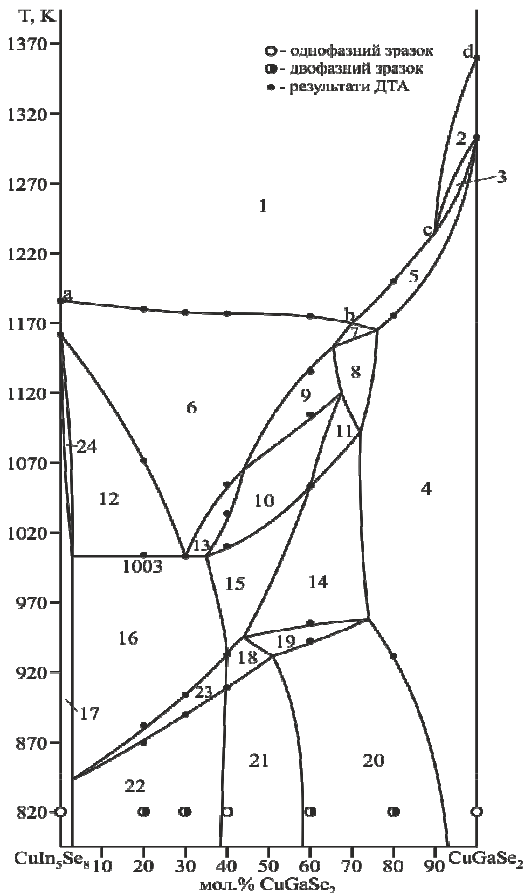
Рис.2. Політермічний переріз $\text{Ga}_2\text{In}_8\text{Se}_{15}\text{-CuIn}_5\text{Se}_8$: 1 – L, 2 – L + γ_1 , 3 – L + β , 4 – L + γ_1 + β , 5 – L + β + CuIn_5Se_8 , 6 – CuIn_5Se_8 + γ_1 , 7 – CuIn_5Se_8 + β (де γ_1 – фаза, що утворюється в системі Ga_2Se_3 – In_2Se_3 на основі $\text{Ga}_2\text{In}_8\text{Se}_{15}$, β – тверді розчини на основі ВТМ CuInSe_2).

Політермічний переріз $\text{CuIn}_5\text{Se}_8\text{-CuGaSe}_2$

Вказаний переріз досліджений методами ДТА і РФА (Рис.3). Ліквідус перерізу складається з кривих ab – первинної кристалізації β -твердих розчинів, bc – α -твердих розчинів і cd – γ -твердих розчинів, де β – тверді розчини на основі ВТМ- CuInSe_2 , α – тверді розчини на основі CuGaSe_2^* , γ – тверді розчини на основі високотемпературної фази, що існує в системі $\text{Cu}_2\text{Se} - \text{Ga}_2\text{Se}_3$. Частина перерізу перетинає площину нонваріантного перитектичного процесу при 1003 К: $L_{U4} + \beta \leftrightarrow \text{CuIn}_5\text{Se}_8 + \gamma_1$ (I). До цієї площини сходяться об'єми трифазного перитектичного моноваріантного процесу $L + \beta \leftrightarrow \text{CuIn}_5\text{Se}_8$ та $L \leftrightarrow \beta + \gamma_1$ – евтектичного моноваріантного процесу. Нижче температури 1003 К, завдяки проходженню нонваріантного процесу (I) зі зникненням рідини і β -твердих розчинів на основі ВТМ- CuInSe_2 , сплави двофазні $\text{CuIn}_5\text{Se}_8 + \gamma_1$. Враховуючи фазовий склад зразків, отриманий за результатами РФА при

820 К, результати ДТА та правило фаз Гіббса були побудовані інші фазові поля.

*- літерою α позначені тверді розчини на основі CuGaSe_2 , ВТМ- CuInSe_2 та неперервні ряди твердих розчинів (НРТП) $\text{CuGa}_{1-x}\text{In}_x\text{Se}_2$, $0 \leq x \leq 1$, оскільки вони кристалізуються в структурі халькопіриту, пр.гр. I-42d.

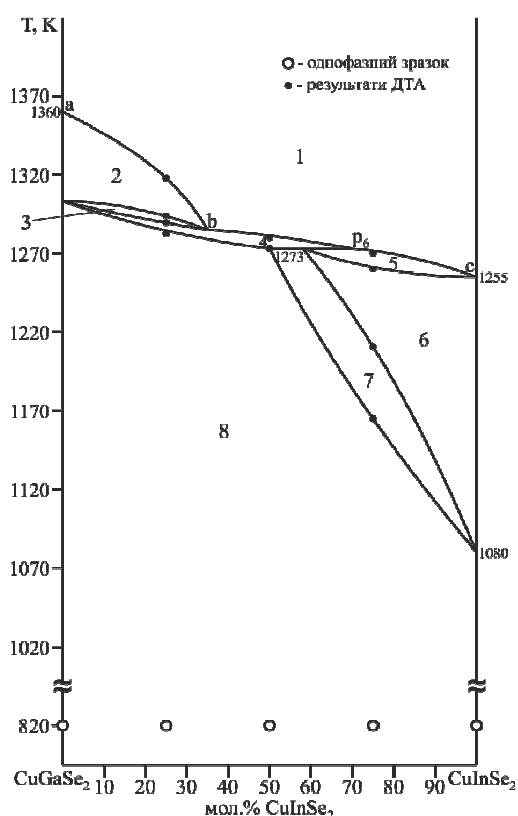

Рис.3. Політермічний переріз $\text{CuIn}_5\text{Se}_8 - \text{CuGaSe}_2$: 1 – L, 2 – L + γ , 3 – L + α + γ , 4 – α , 5 – L + α , 6 – L + β , 7 – L + α + β , 8 – α + β , 9 – β , 10 – β + γ_1 , 11 – β + γ_1 + α , 12 – L + β + CuIn_5Se_8 , 13 – L + β + γ_1 , 14 – γ_1 + α , 15 – γ_1 , 16 – CuIn_5Se_8 + γ_1 , 17 – CuIn_5Se_8 , 18 – γ_1 + δ' , 19 – γ_1 + δ' + α , 20 – δ' + α , 21 – δ' , 22 – δ' + CuIn_5Se_8 , 23 – δ' + CuIn_5Se_8 + γ_1 , 24 – β + CuIn_5Se_8 (де β – тверді розчини на основі ВТМ CuInSe_2 , α – тверді розчини на основі CuGaSe_2 зі структурою халькопіриту, γ_1 – фаза, що утворюється в системі $\text{Ga}_2\text{Se}_3 - \text{In}_2\text{Se}_3$ на основі $\text{Ga}_2\text{In}_8\text{Se}_{15}$, γ – високотемпературна фаза, що утворюється в системі $\text{Cu}_2\text{Se} - \text{Ga}_2\text{Se}_3$, δ' – тверді розчини на основі CuIn_3Se_5).

Політермічний переріз $\text{CuGaSe}_2\text{-CuInSe}_2$

За результатами ДТА та РФА був досліджений вказаний переріз (Рис.4). За нашими даними, переріз лише від складу 35

мол.% CuInSe_2 до 100 мол.% CuInSe_2 є квазібінарною системою, через перитектичний характер утворення CuGaSe_2 за реакцією $L + \gamma \leftrightarrow \alpha$, де α – тверді розчини на основі CuGaSe_2 , γ – високотемпературна фаза, що утворюється в системі $\text{Cu}_2\text{Se} - \text{Ga}_2\text{Se}_3$. При складі 30 мол.% CuGaSe_2 – 70 мол.% CuInSe_2 та температурі 1273 К існує перитектична точка p_6 , яка лежить на горизонталі перитектичного процесу $L_{p6} + \alpha \leftrightarrow \beta$, де β – тверді розчини на основі ВТМ CuInSe_2 .

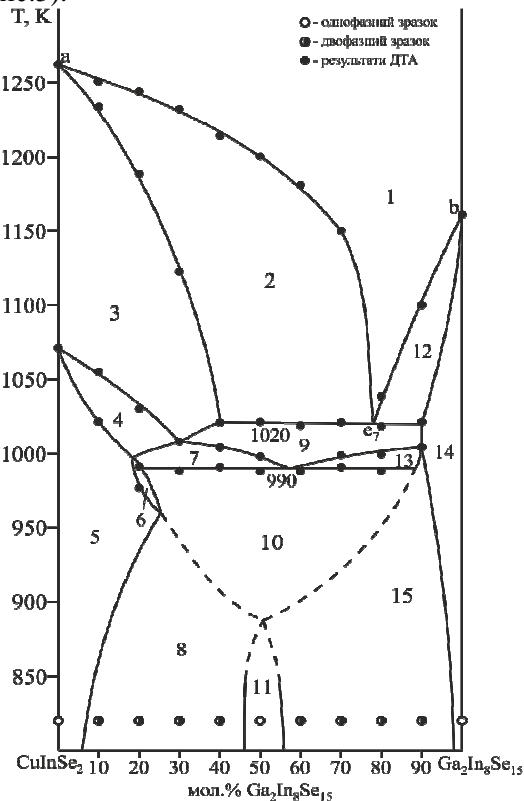
Рис. 4. Політермічний переріз $\text{CuGaSe}_2 - \text{CuInSe}_2$:
 1 – L, 2 – L + γ , 3 – L + γ + α , 4 – L + α , 5 – L + β ,
 6 – β , 7 – α + β , 8 – α (де β – тверді розчини на
 основі ВТМ CuInSe_2 , α – тверді розчини
 $\text{CuGa}_{1-x}\text{In}_x\text{Se}_2$ зі структурою халькопіриту,
 γ – високотемпературна фаза, що утворюється в
 системі $\text{Cu}_2\text{Se} - \text{Ga}_2\text{Se}_3$).

Оскільки CuGaSe_2 та НТМ CuInSe_2 ізоструктурні (пр. гр. $I-42d$), то між собою вони утворюють НРТР $\text{CuGa}_{1-x}\text{In}_x\text{Se}_2$, $0 \leq x \leq 1$ при 820 К, що підтвержене результатами РФА. Ці НРТР ми позначимо через α , отже тверді розчини на основі CuGaSe_2 мають однакове позначення, оскільки це одна і та ж структура халькопіриту, але лише нижче 1080 К тверді розчини α мають характер

неперервних і можуть бути записані формулою $\text{CuGa}_{1-x}\text{In}_x\text{Se}_2$, $0 \leq x \leq 1$.

Саме існуванням двох твердих розчинів на основі ВТМ CuInSe_2 (β) зі структурою сфалериту і НТМ CuInSe_2 (α) зі структурою халькопіриту і обумовлене проходження нонваріантного перитектичного процесу в системі $\text{CuGaSe}_2 - \text{CuInSe}_2$. Протяжність α -твердих розчинів при температурі першого процесу 0-50 мол.% CuInSe_2 , а β -твердих розчинів 0-42 мол.% CuGaSe_2 .

Квазібінарний переріз $\text{CuInSe}_2 - \text{Ga}_2\text{In}_8\text{Se}_{15}$
 Квазібінарний переріз $\text{CuInSe}_2 - \text{Ga}_2\text{In}_8\text{Se}_{15}$ досліджена методами ДТА і РФА (Рис.5).

Рис. 5. Система $\text{CuInSe}_2 - \text{Ga}_2\text{In}_8\text{Se}_{15}$:
 1 – L, 2 – L + β , 3 – β , 4 – α + β , 5 – α , 6 – α + γ_1 ,
 7 – α + β + γ_1 , 8 – α + δ' , 9 – β + γ_1 , 10 – α + δ' + γ_1 ,
 11 – δ' , 12 – L + γ_1 , 13 – β + γ_1 + δ' , 14 – γ_1 ,
 15 – δ' + γ_1 (де β – тверді розчини на основі ВТМ
 CuInSe_2 , α – тверді розчини CuGaSe_2 зі
 структурою халькопіриту, γ_1 – фаза, що
 утворюється в системі $\text{Ga}_2\text{Se}_3 - \text{In}_2\text{Se}_3$ на основі
 $\text{Ga}_2\text{In}_8\text{Se}_{15}$, δ' – тверді розчини на основі CuIn_3Se_5).

Ліквідус складається з кривих ae_7 – первинної кристалізації β -твердих розчинів на основі ВТМ- CuInSe_2 , e_7b – первинної

кристалізації γ_1 -фази, що утворюється в системі $\text{Ga}_2\text{Se}_3 - \text{In}_2\text{Se}_3$ на основі $\text{Ga}_2\text{In}_8\text{Se}_{15}$. При складі 22 мол.% $\text{CuInSe}_2 - 78$ мол.% $\text{Ga}_2\text{In}_8\text{Se}_{15}$ та температурі 1020 К існує евтектична точка e_7 , яка лежить на горизонталі евтектичного процесу $L_{e7} \leftrightarrow \beta + \gamma_1$. При 990 К відбувається твердофазний нонваріантний евтектоїдний процес: $\beta \leftrightarrow \alpha + \delta' + \gamma_1$, де α – тверді розчини на основі CuGaSe_2 , який проходить із зникненням β -твердих розчинів, тому нижче площини процесу зразки трифазні $\alpha + \delta' + \gamma_1$.

Політермічний переріз $\text{CuIn}_3\text{Se}_5 - \text{CuGa}_3\text{Se}_5$

Методами ДТА та РФА були досліджені зразки вказаного перерізу та за результатами побудований політермічний переріз (Рис.6). Ліквідус перерізу складається з кривих ab – первинної кристалізації β -твердих розчинів на основі ВТМ CuInSe_2 , bc – первинної кристалізації α -твердих розчинів на основі CuGaSe_2 , cd – первинної кристалізації δ -твердих розчинів на основі CuGa_3Se_5 та кривої de – первинної кристалізації фази γ , що існує в системі $\text{Cu}_2\text{Se} - \text{Ga}_2\text{Se}_3$ при високій температурі. Переріз перетинає три площини $L_{U1} + \gamma \leftrightarrow \alpha + \delta$, $L_{U2} + \delta \leftrightarrow \alpha + \varepsilon$, $L_{U7} + \alpha \leftrightarrow \beta + \varepsilon$ нонваріантних перитектичних процесів при температурах 1123 К, 1098 К, 1073 К, відповідно, за участю рідини. Також переріз перетинає дві площини твердофазних нонваріантних перитектоїдних процесів: $\alpha + \varepsilon \leftrightarrow \beta + \delta$ (I) при 1023 К, де ε – тверді розчини на основі ВТМ Ga_2Se_3 , та $\text{Cu}_2\text{In}_4\text{Se}_7 + \text{CuIn}_5\text{Se}_8 \leftrightarrow \delta' + \beta$ (II) при 1011 К, де δ' – тверді розчини на основі CuIn_3Se_5 . Процес (I) в зразку 30 мол.% $\text{CuIn}_3\text{Se}_5 - 70$ мол.% CuGa_3Se_5 проходить із зникненням α - і ε -твердих розчинів, тому нижче площини процесу зразки двофазні $\beta + \delta$. Зліва від цього складу нонваріантний процес завершується із зникненням α -твердих розчинів, справа – із зникненням ε -твердих розчинів і зразки містять кристали фаз β , α , δ . Існування процесу (II) на досліджуваному перерізі обумовлено проходженням нонваріантного евтектичного процесу $\beta \leftrightarrow \text{Cu}_2\text{In}_4\text{Se}_7 + \text{CuIn}_5\text{Se}_8$, що протікає в системі $\text{Cu}_2\text{Se} - \text{In}_2\text{Se}_3$ при 1120 К та твердофазним характером утворення CuIn_3Se_5 за реакцією $\text{Cu}_2\text{In}_4\text{Se}_7 + \text{CuIn}_5\text{Se}_8 \leftrightarrow \text{CuIn}_3\text{Se}_5$ при 1046 К в системі $\text{Cu}_2\text{Se} - \text{In}_2\text{Se}_3$.

Взаємодія (II) проходить із зникненням кристалів CuIn_5Se_8 і $\text{Cu}_2\text{In}_4\text{Se}_7$, тому сплави нижче площини процесу двофазні $\beta + \delta'$.

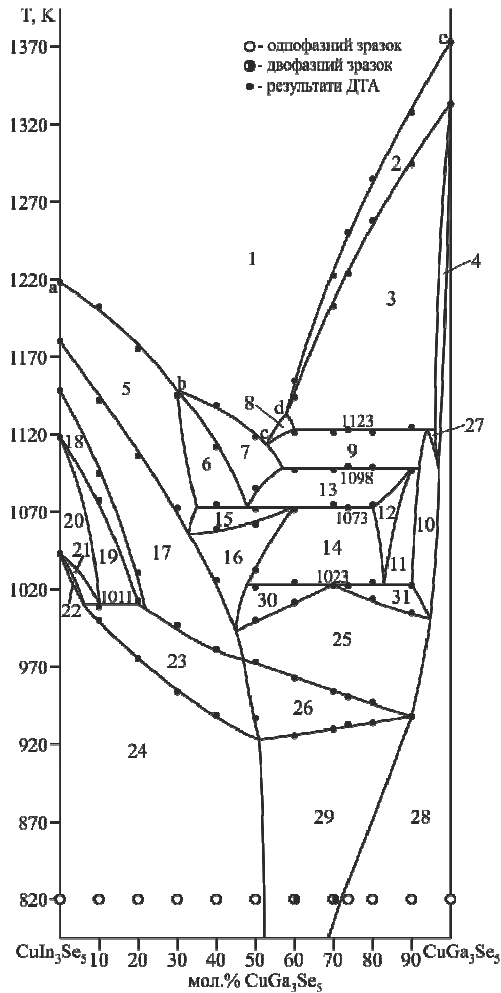
При 820 К утворюються граничні тверді розчини δ' на основі CuIn_3Se_5 та δ – на основі CuGa_3Se_5 . Перші мають тетрагональну структуру і кристалізуються в пр. гр. $I-42m$, параметри комірки змінюються практично лінійно від $a = 0,57540(1)$ нм, $c = 1,1520(2)$ нм для CuIn_3Se_5 до $a = 0,56207(9)$ нм, $c = 1,1286(6)$ нм для складу 48 мол.% $\text{CuIn}_3\text{Se}_5 - 52$ мол.% CuGa_3Se_5 (рис. 8). δ -тверді розчини кристалізуються в тетрагональній сингонії, пр. гр. $I-42m$. Параметри комірки змінюються практично лінійно від $a = 0,55092(3)$ нм, $c = 1,0973(2)$ нм для CuGa_3Se_5 до $a = 0,56040(7)$ нм, $c = 1,1179(9)$ нм для складу 28 мол.% $\text{CuIn}_3\text{Se}_5 - 72$ мол.% CuGa_3Se_5 (рис. 8). Ці тверді розчини також є твердими розчинами заміщення $\text{Ga}^{3+} \leftrightarrow \text{In}^{3+}$.

Політермічний переріз $\text{CuGaSe}_2 - \text{Ga}_6\text{In}_4\text{Se}_{15}$

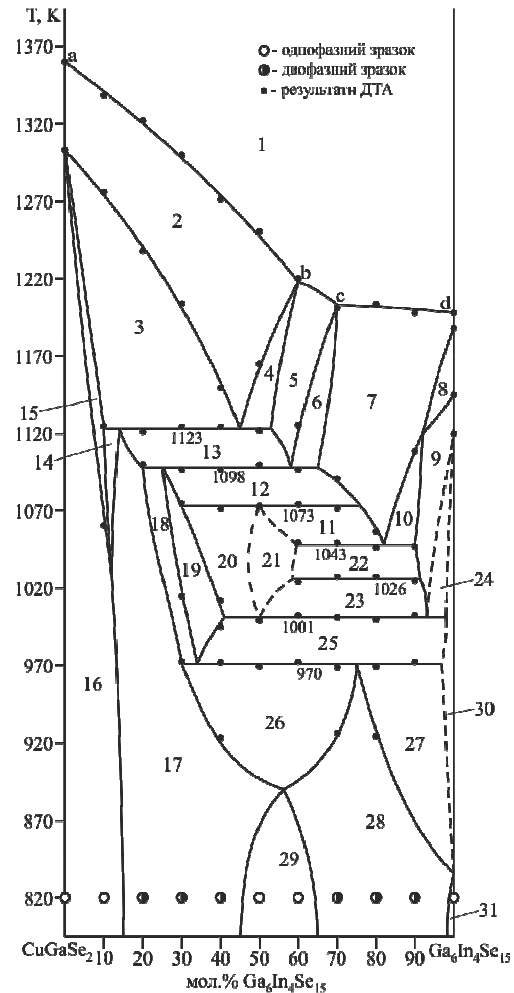
За результатами ДТА та РФА був досліджений і побудований вказаний переріз (Рис.7). Він перетинає чотири нонваріантні площини за участю рідини: $L_{U1} + \gamma \leftrightarrow \alpha + \delta$ (1123 К), $L_{U2} + \delta \leftrightarrow \alpha + \varepsilon$ (1098 К), $L_{U7} + \alpha \leftrightarrow \beta + \varepsilon$ (1073 К), $L_{U3} + \varepsilon \leftrightarrow \beta + \gamma_1$ (1043 К). Переріз також перетинає три нонваріантні площини, де відбуваються процеси в підсолідусній області, при 1026 К, $\varepsilon + \gamma_1 \leftrightarrow \beta + \gamma_2$, пов'язаний з твердофазним характером утворення сполуки γ_2 в системі $\text{Ga}_2\text{Se}_3 - \text{In}_2\text{Se}_3$, де ε – тверді розчини на основі ВТМ Ga_2Se_3 , β – тверді розчини на основі ВТМ CuInSe_2 , γ_1 – фаза на основі складу $\text{Ga}_2\text{In}_8\text{Se}_{15}$, γ_2 – фаза на основі складу $\text{Ga}_6\text{In}_4\text{Se}_{15}$. В зразках даного перерізу зникають кристали сполуки γ_1 і нижче площини даного процесу зразки трифазні, $\beta + \gamma_2 + \varepsilon$, поле 23 на політермічному перерізі. Цей трифазний об'єм сходиться до площини твердофазного перитектоїдного процесу: $\beta + \varepsilon \leftrightarrow \alpha + \gamma_2$ при 1001 К, існування якого пов'язане з поліморфним перетворенням в сполуці CuInSe_2 ($\beta \leftrightarrow \alpha$) при 1080 К. Нижче площини цього процесу сплави трифазні і містять кристали ε , α і γ_2 фаз, поле 25. Цей об'єм сходиться ще до одного підсолідусного процесу $\alpha + \varepsilon \leftrightarrow \delta + \gamma_2$ при 970 К, який в зразках перерізу відбувається по-різному. В частині зникають кристали ε -

фази і нижче площини процесу вони трифазні, містять α , δ і γ_2 фази (поле 26). В інших зразках зникають кристали α -фази, утворюючи трифазні зразки $\epsilon + \delta + \gamma_2$, поле 27. В зразках, що лежать на з'єднуючій прямій нонваріантний процес $\alpha + \epsilon \leftrightarrow \delta + \gamma_2$ при

970 К завершується і зникненням α - і ϵ -кристалів, тому нижче площини зразки двохфазні $\delta + \gamma_2$ (поле 28), що було підтверджено РФА зразків. Фазовий склад усіх інших зразків при 820 К встановлено також за результатами РФА.

Рис. 6. Політермічний переріз $\text{CuIn}_3\text{Se}_5\text{--CuGa}_3\text{Se}_5$: 1 – L, 2 – L + γ , 3 – L + $\gamma + \delta$, 4 – $\gamma + \delta$, 5 – L + β , 6 – L + $\alpha + \beta$, 7 – L + α , 8 – L + δ , 9 – L + $\delta + \alpha$, 10 – $\delta + \alpha$, 11 – $\delta + \alpha + \epsilon$, 12 – $\alpha + \epsilon$, 13 – L + $\alpha + \epsilon$, 14 – $\beta + \alpha + \epsilon$, 15 – L + $\beta + \epsilon$, 16 – $\beta + \epsilon$, 17 – β , 18 – $\text{Cu}_2\text{In}_4\text{Se}_7 + \beta$, 19 – $\beta + \text{Cu}_2\text{In}_4\text{Se}_7 + \text{CuIn}_5\text{Se}_8$, 20 – $\text{Cu}_2\text{In}_4\text{Se}_7 + \text{CuIn}_5\text{Se}_8$, 21 – $\text{Cu}_2\text{In}_4\text{Se}_7 + \text{CuIn}_5\text{Se}_8 + \delta'$, 22 – $\text{CuIn}_5\text{Se}_8 + \delta'$, 23 – $\beta + \delta'$, 24 – δ' , 25 – $\beta + \delta$, 26 – $\beta + \delta + \delta'$, 27 – $\alpha + \gamma + \delta$, 28 – δ , 29 – $\delta + \delta'$, 30 – $\epsilon + \beta + \delta$, 31 – $\alpha + \beta + \delta$ (де β – тверді розчини на основі ВТМ CuInSe_2 , α – тверді розчини на основі CuGaSe_2 , γ – високотемпературна фаза, що утворюється в системі $\text{Cu}_2\text{Se} - \text{Ga}_2\text{Se}_3$, δ – тверді розчини на основі CuGa_3Se_5 , δ' – тверді розчини на основі CuIn_3Se_5 , ϵ – тверді розчини на основі ВТМ Ga_2Se_3).

Рис. 7. Політермічний переріз $\text{CuGaSe}_2\text{--Ga}_6\text{In}_4\text{Se}_{15}$: 1 – L, 2 – L + γ , 3 – L + $\gamma + \alpha$, 4 – L + $\gamma + \delta$, 5 – L + δ , 6 – L + $\delta + \epsilon$, 7 – L + ϵ , 8 – ϵ , 9 – $\epsilon + \gamma_1$, 10 – L + $\epsilon + \gamma_1$, 11 – L + $\beta + \epsilon$, 12 – L + $\alpha + \epsilon$, 13 – L + $\alpha + \delta$, 14 – $\gamma + \alpha + \delta$, 15 – $\gamma + \alpha$, 16 – α , 17 – $\alpha + \delta$, 18 – $\alpha + \delta + \epsilon$, 19 – $\alpha + \epsilon$, 20 – $\alpha + \beta + \epsilon$, 21 – $\beta + \epsilon$, 22 – $\beta + \gamma_1 + \epsilon$, 23 – $\beta + \gamma_2 + \epsilon$, 24 – $\epsilon + \gamma_1 + \gamma_2$, 25 – $\epsilon + \alpha + \gamma_2$, 26 – $\delta + \gamma_2 + \alpha$, 27 – $\delta + \gamma_2 + \epsilon$, 28 – $\delta + \gamma_2$, 29 – δ , 30 – $\epsilon + \gamma_2$, 31 – γ_2 (де β – тверді розчини на основі ВТМ CuInSe_2 , α – тверді розчини CuGaSe_2 зі структурою халькопїриту, γ_1 – фаза, що утворюється в системі $\text{Ga}_2\text{Se}_3 - \text{In}_2\text{Se}_3$ на основі $\text{Ga}_2\text{In}_3\text{Se}_{15}$, γ_2 – фаза, що утворюється в системі $\text{Ga}_2\text{Se}_3 - \text{In}_2\text{Se}_3$ на основі $\text{Ga}_6\text{In}_4\text{Se}_{15}$, γ – високотемпературна фаза, що утворюється в системі $\text{Cu}_2\text{Se} - \text{Ga}_2\text{Se}_3$, δ – тверді розчини на основі CuGa_3Se_5 , ϵ – тверді розчини на основі ВТМ Ga_2Se_3).

Ізотермічний переріз системи $\text{Cu}_2\text{Se}-\text{Ga}_2\text{Se}_3-\text{In}_2\text{Se}_3$ при 820 К

Виходячи з результатів РФА 100 зразків (Рис.9) був побудований ізотермічний переріз системи при 820 К (Рис.10). Він характеризується утворенням однієї області НРТР (α), зі структурою халькопіриту, пр. гр. $I-42d$, які можна подати формулою $\text{CuGa}_{1-x}\text{In}_x\text{Se}_2$, де $0 \leq x \leq 1$ при 820 К. Вони витягнуті вздовж ізоконцентрати 50 мол.% Cu_2Se . Вони мають певну ширину - до 8 мол.% Cu_2Se . Параметри елементарної комірки змінюються від $a = 0,5601(2)$ нм, $c = 1,1001(6)$ нм для CuGaSe_2 до $a = 0,5774(1)$ нм, $c = 1,1558(3)$ нм для CuInSe_2 в межах α -твердих розчинів, які є твердими розчинами заміщення $\text{Ga}^{3+} \leftrightarrow \text{In}^{3+}$. Якщо більший In^{3+} ($r=0,076$ нм) замінює менший Ga^{3+} ($r=0,062$ нм), то відбувається збільшення параметрів a і c та $V_{\text{ел.ком}}$. При 820 К утворюються граничні тверді розчини δ' на основі CuIn_3Se_5 та δ - на основі CuGa_3Se_5 . Перші мають тетрагональну структуру і кристалізуються в пр. гр. $I-42m$, параметри комірки змінюються практично лінійно від $a = 0,57540(1)$ нм, $c = 1,1520(2)$ нм для CuIn_3Se_5 до $a = 0,56207(9)$ нм, $c = 1,1286(6)$ нм для складу 48 мол.% CuIn_3Se_5 - 52 мол.% CuGa_3Se_5 (Рис.8). δ -тверді розчини кристалізуються в тетрагональній сингонії, пр. гр. $I-42m$. Параметри комірки змінюються практично лінійно від $a = 0,55092(3)$ нм, $c = 1,0973(2)$ нм для CuGa_3Se_5 до $a = 0,56040(7)$ нм, $c = 1,1179(9)$ нм для складу 28 мол.% CuIn_3Se_5 - 72 мол.% CuGa_3Se_5 (Рис.8). Ці тверді розчини також є твердими розчинами заміщення $\text{Ga}^{3+} \leftrightarrow \text{In}^{3+}$. На зміну параметрів елементарної комірки впливають ті ж фактори, що і для α -твердих розчинів. Крім наведених вище система характеризується утворенням ε -твердих розчинів на основі ВТМ Ga_2Se_3 з кубічною структурою, пр. гр. $F-43m$. Період елементарної комірки змінюється від $a = 0,5430(2)$ нм для Ga_2Se_3 до $a = 0,5512(3)$ нм для зразка 4 мол.% Cu_2Se - 83 мол.% Ga_2Se_3 - 13 мол.% In_2Se_3 . Також існують γ_2 і γ_1 фази, області існування яких поширюються у квазіпотрійну систему на 1-2 мол.% і витягнуті вздовж системи $\text{Ga}_2\text{Se}_3 - \text{In}_2\text{Se}_3$ (γ_1 - до 10 мол.% In_2Se_3 , γ_2 - до 30 мол.% In_2Se_3). На основі ВТМ Cu_2Se , CuIn_5Se_8 , $\text{CuIn}_7\text{Se}_{11}$, $\text{CuIn}_{11}\text{Se}_{17}$, 1-ВТМ In_2Se_3 існують незначні області гомогенності.

Вказані однофазні області розділені дво- і трифазними рівновагами (Рис.10).

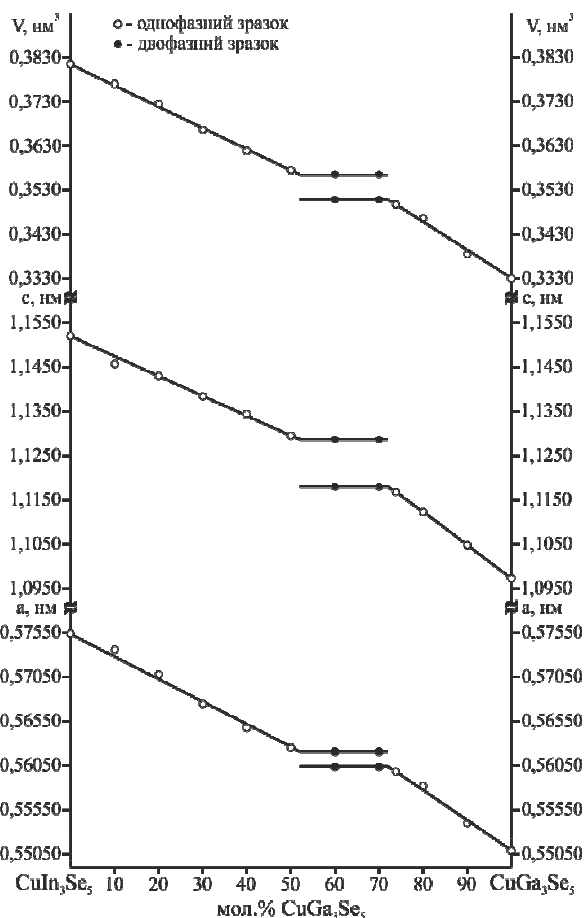

Рис. 8. Зміна періодів та об'ємів елементарної комірки для зразків перерізу $\text{CuIn}_3\text{Se}_5-\text{CuGa}_3\text{Se}_5$.

Проекція поверхні ліквідусу квазіпотрійної системи $\text{Cu}_2\text{Se}-\text{Ga}_2\text{Se}_3-\text{In}_2\text{Se}_3$

Проекція поверхні ліквідусу квазіпотрійної системи $\text{Cu}_2\text{Se} - \text{Ga}_2\text{Se}_3 - \text{In}_2\text{Se}_3$ побудована за літературними і власними результатами досліджень семи політермічних перерізів та окремих зразків для уточнення нонваріантних точок в підсистемі $\text{Cu}_2\text{Se} - \text{CuGaSe}_2 - \text{CuInSe}_2$ (Рис.11). Пунктирними лініями показані досліджені перерізи. Проекція ліквідусу складається з полів первинної кристалізації μ -твердих розчинів на основі ВТМ Cu_2Se , Cu_3InSe_3 , α -твердих розчинів зі структурою халькопіриту, які утворюються між CuGaSe_2 та НТМ CuInSe_2 , β -твердих розчинів на основі ВТМ CuInSe_2 , γ -тернарної високотемпературної фази, яка утворюється в системі $\text{Cu}_2\text{Se} - \text{Ga}_2\text{Se}_3$, δ -твердих розчинів на основі CuGa_3Se_5 , ε -твердих розчинів на основі ВТМ Ga_2Se_3 , λ -

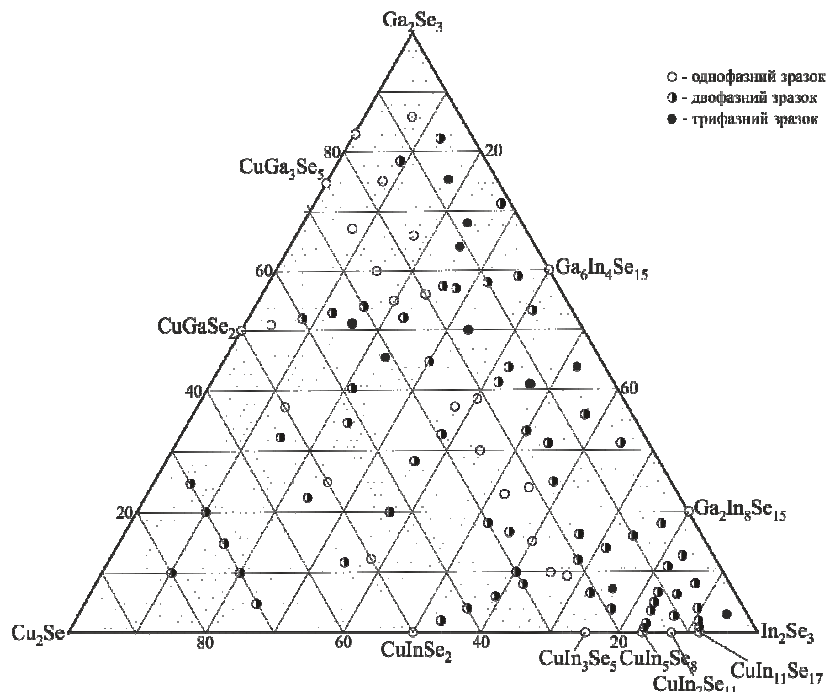

твердих розчинів на основі 3-ВТМ In_2Se_3 , фази γ_1 на основі складу $\text{Ga}_2\text{In}_8\text{Se}_{15}$, сполук CuIn_5Se_8 , $\text{CuIn}_{11}\text{Se}_{17}$. Ці поля розділені 21 моноваріантною кривою та 22 нонваріантними точками, які лежать на відповідних площинах нонваріантних чотирифазних процесів, наведених в таблиці 2, згідно з якою в системі $\text{Cu}_2\text{Se} - \text{Ga}_2\text{Se}_3 - \text{In}_2\text{Se}_3$ проходять 7 нонваріантних перитектичних процесів, на площинах яких лежать перехідні точки $U_1, U_2, U_3, U_4, U_5, U_6, U_7$ та два евтектичні

нонваріантні процеси, на площинах яких лежать евтектичні точки E_1 та E_2 . В системі існує один квазібінарний переріз $\text{CuInSe}_2 - \text{Ga}_2\text{In}_8\text{Se}_{15}$ (γ_1). Сполуки CuGaSe_2 (α), CuGa_3Se_5 (δ), CuIn_5Se_8 , $\text{CuIn}_{11}\text{Se}_{17}$ мають перитектичний характер утворення. Сполуки CuIn_3Se_5 , $\text{CuIn}_7\text{Se}_{11}$, $\text{Ga}_6\text{In}_4\text{Se}_{15}$ мають твердофазним характером утворення, тому не мають первинної кристалізації на проекції поверхні ліквідусу.

Таблиця 2. Нонваріантні процеси у квазіпотрійній системі $\text{Cu}_2\text{Se}-\text{Ga}_2\text{Se}_3-\text{In}_2\text{Se}_3$

Нонв. точка	Нонваріантний процес	Т, К	Нонв. точка	Нонваріантний процес	Т, К
e_1	$L \leftrightarrow \mu + \alpha$	1235	p_5	$L + \text{CuIn}_5\text{Se}_8 \leftrightarrow \text{CuIn}_{11}\text{Se}_{17}$	1143
e_2	$L \leftrightarrow \mu + \text{Cu}_3\text{InSe}_3$	1190	p_6	$L + \alpha \leftrightarrow \beta$	1273
e_3	$L \leftrightarrow \text{Cu}_3\text{InSe}_3 + \beta$	1204	U_1	$L + \gamma \leftrightarrow \alpha + \delta$	1123
e_4	$L \leftrightarrow \text{CuIn}_{11}\text{Se}_{17} + \lambda$	1128	U_2	$L + \delta \leftrightarrow \alpha + \varepsilon$	1098
e_5	$L \leftrightarrow \gamma_1 + \lambda$	1130	U_3	$L + \varepsilon \leftrightarrow \beta + \gamma_1$	1043
e_6	$L \leftrightarrow \varepsilon + \gamma_1$	1150	U_4	$L + \beta \leftrightarrow \gamma_1 + \text{CuIn}_5\text{Se}_8$	1003
e_7	$L \leftrightarrow \beta + \gamma_1$	1020	U_5	$L + \text{CuIn}_5\text{Se}_8 \leftrightarrow \gamma_1 + \text{CuIn}_{11}\text{Se}_{17}$	983
p_1	$L + \gamma \leftrightarrow \alpha$	1303	U_6	$L + \alpha \leftrightarrow \beta + \text{Cu}_3\text{InSe}_3$	1180
p_2	$L + \gamma \leftrightarrow \delta$	1333	U_7	$L + \alpha \leftrightarrow \beta + \varepsilon$	1073
p_3	$L + \delta \leftrightarrow \varepsilon$	1323	E_1	$L \leftrightarrow \alpha + \mu + \text{Cu}_3\text{InSe}_3$	1160
p_4	$L + \beta \leftrightarrow \text{CuIn}_5\text{Se}_8$	1157	E_2	$L \leftrightarrow \gamma_1 + \text{CuIn}_{11}\text{Se}_{17} + \lambda$	933

Рис. 9. Хімічний і фазовий склад зразків системи $\text{Cu}_2\text{Se} - \text{Ga}_2\text{Se}_3 - \text{In}_2\text{Se}_3$ при 820 К.

- μ – BTM Cu_2Se , пр. гр. $F-43m$
- α – $\text{CuGa}_{1-x}\text{In}_x\text{Se}_2$, $0 \leq x \leq 1$, пр. гр. $I-42d$
- δ – CuGa_3Se_5 , пр. гр. $I-42m$
- δ' – CuIn_3Se_5 , пр. гр. $I-42m$
- ϵ – BTM Ga_2Se_3 , пр. гр. $F-43m$
- γ_2 – $\text{Ga}_6\text{In}_4\text{Se}_{15}$, пр. гр. $P6_1$
- γ_1 – $\text{Ga}_2\text{In}_8\text{Se}_{15}$, пр. гр. $P6_1$
- η – 1-BTM In_2Se_3 , пр. гр. $P6_3/mmc$
- CuIn_5Se_8 , пр. гр. $R3m$
- $\text{CuIn}_7\text{Se}_{11}$, пр. гр. $P-3m$

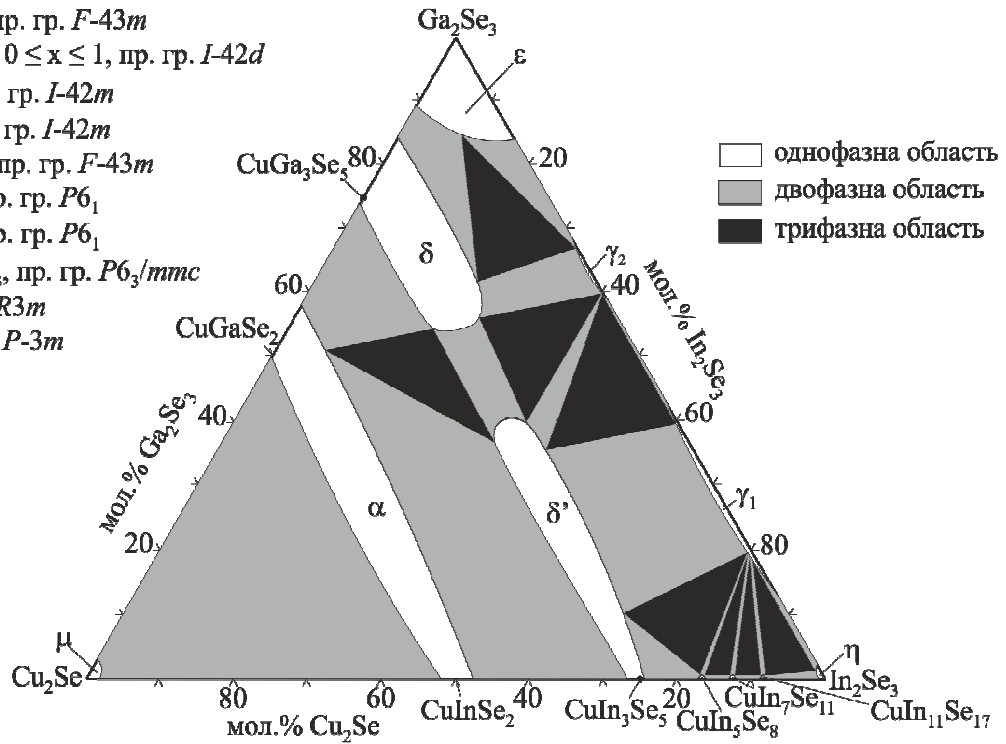

Рис. 10. Ізотермічний переріз системи $\text{Cu}_2\text{Se} - \text{Ga}_2\text{Se}_3 - \text{In}_2\text{Se}_3$ при 820 К.

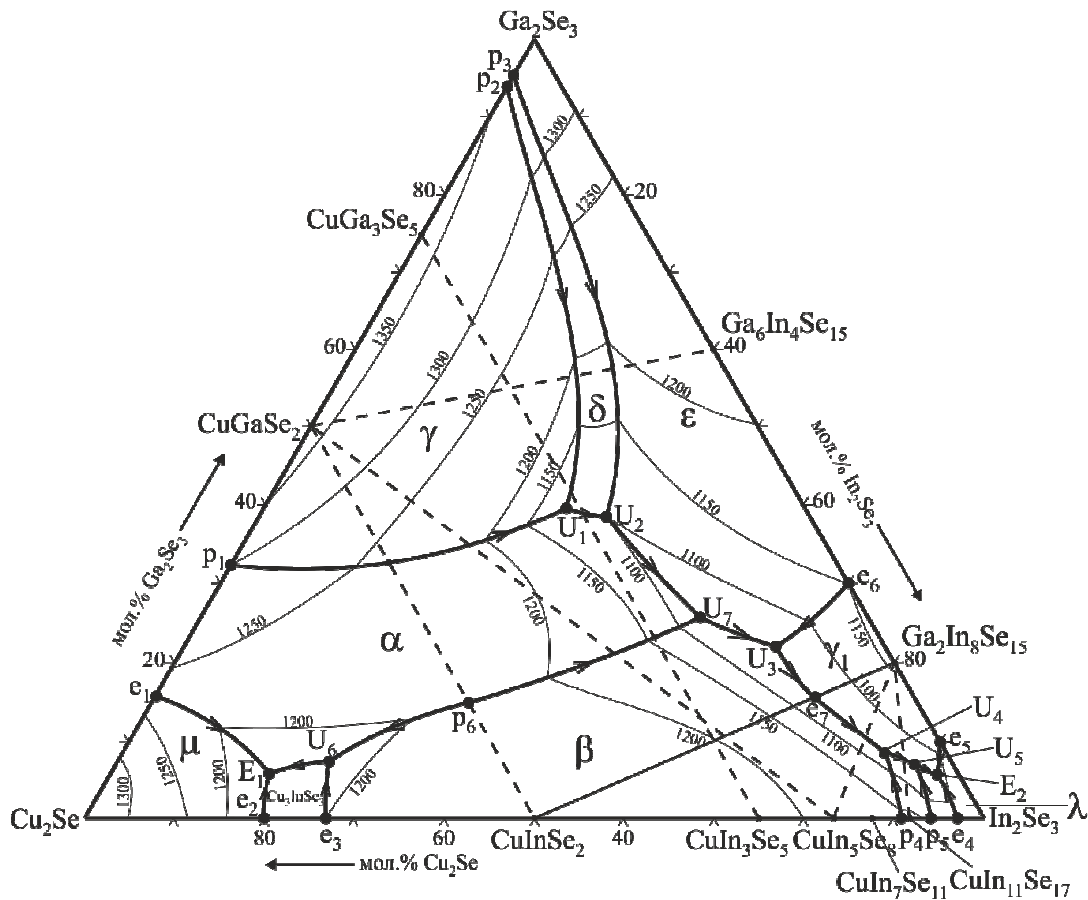

Рис. 11. Проекція поверхні ліквідусу квазіпотрійної системи $\text{Cu}_2\text{Se} - \text{Ga}_2\text{Se}_3 - \text{In}_2\text{Se}_3$.

Висновки

Взаємодія між компонентами в системі $\text{Cu}_2\text{Se} - \text{Ga}_2\text{Se}_3 - \text{In}_2\text{Se}_3$ досліджена методами прямого синтезу, рентгенофазового і диференційно-термічного аналізів. Вперше побудовано сім політермічних перерізів, один ізотермічний переріз при 820 К, проекцію поверхні ліквідусу на концентраційний трикутник. Встановлені області існування при 820 К твердих розчинів на основі CuGa_3Se_5 (28 мол.% CuIn_3Se_5) пр. гр. I-42m, на основі CuIn_3Se_5 (52 мол.% CuGa_3Se_5) пр. гр. I-42m. Методом РФА встановлено зміну параметрів комірки в них та механізм утворення твердих розчинів заміщення $\text{In}^{3+} \leftrightarrow \text{Ga}^{3+}$. Встановлені області первинної кристалізації фаз, характер, температури та координати нон- і моноваріантних рівноваг.

Список використаних джерел

1. Souilah M., Lafond A., Guillot-Deudon C., Harel S., Evain M. Structural investigation of the $\text{Cu}_2\text{Se}-\text{In}_2\text{Se}_3-\text{Ga}_2\text{Se}_3$ phase diagram, X-ray photoemission and optical properties of the $\text{Cu}_{1-z}(\text{In}_{0.5}\text{Ga}_{0.5})_{1+z/3}\text{Se}_2$ compounds. *Journal of Solid State Chemistry*. 2010, 183, 2274–2280. Doi: 10.1016/j.jssc.2010.08.014.

2. Olekseyuk I.D., Kadykalo E.M., Strok O.M., Zmiy O.F. Phase Diagram of the $\text{Cu}_2\text{Se}-\text{Ga}_2\text{Se}_3$ System. *Volyn State Univ. Bull.* 2001, 41(6), 22–26.

3. Ueda K., Maeda T., Wada T. Crystallographic and optical properties of CuGa_3S_5 , CuGa_3Se_5 and $\text{CuIn}_3(\text{S},\text{Se})_5$ and $\text{CuGa}_3(\text{S},\text{Se})_5$ systems. *Thin Solid Films*, 2017, 1–34. Doi: 10.1016/j.tsf.2017.01.036.

4. Zmiy O.F., Mishchenko I.A., Olekseyuk I.D. Phase equilibria in the quasi-ternary system $\text{Cu}_2\text{Se}-\text{CdSe}-\text{In}_2\text{Se}_3$. *Journal of Alloys and Compounds*, 2003, 1–9. Doi: 10.1016/j.jallcom.2003.08.011.

5. Олексеюк І.Д., Іващенко І.А., Гулай Л.Д., Данилюк І.В. Система $\text{Ga}_2\text{Se}_3-\text{In}_2\text{Se}_3$. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Хімічні науки*. 2010, 16, 42–50.

6. Ivashchenko I.A., Danyliuk I.V., Olekseyuk I.D., Halyan V.V. Phase equilibria in the quasi-ternary system $\text{Ag}_2\text{Se}-\text{Ga}_2\text{Se}_3-\text{In}_2\text{Se}_3$ and physical properties of $(\text{Ga}_{0.6}\text{In}_{0.4})_2\text{Se}_3$, $(\text{Ga}_{0.594}\text{In}_{0.396}\text{Er}_{0.01})_2\text{Se}_3$ single crystals. *J. Solid State Chem.* 2014, 210, 102–110. Doi: 10.1016/j.jssc.2013.11.004.

7. Marushko L.P., Romanyuk Y.E., Piskach L.V., Parasyuk O.V., Olekseyuk I.D., Volkov S.V., Pekhnyo V.I. The $\text{CuInSe}_2-\text{CuGaSe}_2-2\text{CdSe}$ system and crystal growth of the γ -solid solutions. *Journal of Alloys and Compounds*. 2010, 505, 101–107. Doi: 10.1016/j.jallcom.2010.06.053.

Стаття надійшла до редакції: 25.05.2019.

PHASE EQUILIBRIA IN THE $\text{Cu}_2\text{Se} - \text{Ga}_2\text{Se}_3 - \text{In}_2\text{Se}_3$ QUASI-TERNARY SYSTEM

Tyshchenko P.V., Olekseyuk I.D., Ivashchenko I.A., Gulay L.D.,
Kozak V.S., Pankevich V.Z.

*Lesya Ukrainka Eastern European National University,
43025 Lutsk, prosp. Voli, 13,
e-mail: inna.ivashchenko05@gmail.com*

Isothermal section of the quasi-ternary system $\text{Cu}_2\text{Se} - \text{Ga}_2\text{Se}_3 - \text{In}_2\text{Se}_3$ at 820 K has been built according to the X-ray analysis results of 100 samples. The system is characterized by the formation of the region of α -solid solutions with the chalcopyrite structure, S.G. I-42d. δ' -Solid solutions based on CuIn_3Se_5 and δ -solid solutions based on CuGa_3Se_5 are formed at 820 K. The first one have tetragonal structure and crystallize in S.G. I-42m with changing of the cell parameters from $a = 0.57540(1)$ nm, $c = 1.1520(2)$ nm for CuIn_3Se_5 to $a = 0.56207(9)$ nm, $c = 1.1286(6)$ nm for the composition 48 mol.% $\text{CuIn}_3\text{Se}_5 - 52$ mol.% CuGa_3Se_5 . δ -Solid solutions crystallize in tetragonal system, S.G. I-42m. The cell parameters change from $a = 0.55092(3)$ nm, $c = 1.0973(2)$ nm for CuGa_3Se_5 to $a = 0.56040(7)$ nm, $c = 1.1179(9)$ nm for the composition 28 mol.% $\text{CuIn}_3\text{Se}_5 - 72$ mol.% CuGa_3Se_5 . The mechanism of the formation of solid solutions, namely the substitution $\text{In}^{3+} \leftrightarrow \text{Ga}^{3+}$,

was established. In addition to these solid solutions, the system is characterized by the formation of ε -solid solutions based on HTM Ga_2Se_3 with cubic structure, S.G. F-43m. The unit cell parameters vary from $a = 0.5430(2)$ nm for Ga_2Se_3 to $a = 0.5512(3)$ nm for the sample 4 mol.% $\text{Cu}_2\text{Se} - 83$ mol.% $\text{Ga}_2\text{Se}_3 - 13$ mol.% In_2Se_3 . There are also γ_2 and γ_1 phases, which areas of existence extend into the quasiternary system till 1-2 mol.% and stretch along the $\text{Ga}_2\text{Se}_3 - \text{In}_2\text{Se}_3$ system ($\gamma_1 -$ up to 10 mol.% In_2Se_3 , $\gamma_2 -$ up to 30 mol.% In_2Se_3). There are small regions of homogeneity based on HTM Cu_2Se , CuIn_5Se_8 , $\text{CuIn}_7\text{Se}_{11}$, $\text{CuIn}_{11}\text{Se}_{17}$, 1-HTM In_2Se_3 . These one-phase regions are separated by two- and three-phase equilibria.

The liquidus surface projection has been built based on the results of investigations of the quasi-binary $\text{CuInSe}_2 - \text{Ga}_2\text{In}_8\text{Se}_{15}$ system and 6 polythermal sections. The liquidus surface projection of the $\text{Cu}_2\text{Se} - \text{Ga}_2\text{Se}_3 - \text{In}_2\text{Se}_3$ system consists of 11 fields of the primary crystallization: μ -solid solutions based on HTM- Cu_2Se , Cu_3InSe_3 compound, α -solid solutions with the chalcopyrite structure, β -solid solutions based on HTM- CuInSe_2 , quaternary high-temperature γ -phase formed in the $\text{Cu}_2\text{Se} - \text{Ga}_2\text{Se}_3$ system, δ -solid solutions based on CuGa_3Se_5 , ε -solid solutions based on HTM- Ga_2Se_3 , γ_1 -phase based on the $\text{Ga}_{0.4}\text{In}_{1.6}\text{Se}_3$ composition, compounds CuIn_5Se_8 and $\text{CuIn}_{11}\text{Se}_{17}$, and 3-HTM In_2Se_3 . These fields are separated by 21 monovariant curves and 22 nonvariant points which lie on the corresponding planes of nonvariant four-phase processes. There is one quasibinary section $\text{CuInSe}_2 - \text{Ga}_2\text{In}_8\text{Se}_{15}$ (γ_1) in the system. The compounds CuGaSe_2 , CuGa_3Se_5 , CuIn_5Se_8 , $\text{CuIn}_{11}\text{Se}_{17}$ have a peritectic type of formation. The CuIn_3Se_5 , $\text{CuIn}_7\text{Se}_{11}$, $\text{Ga}_6\text{In}_4\text{Se}_{15}$ compounds have a solid-phase type of formation, therefore, they do not have areas of primary crystallization on the liquidus surface projection.

Keywords: $\text{Cu}_2\text{Se}-\text{Ga}_2\text{Se}_3-\text{In}_2\text{Se}_3$, phase equilibrium, isothermal section, solid solutions, liquidus surface projection.

References

1. Souilah M., Lafond A., Guillot-Deudon C., Harel S., Evain M. Structural investigation of the $\text{Cu}_2\text{Se}-\text{In}_2\text{Se}_3-\text{Ga}_2\text{Se}_3$ phase diagram, X-ray photoemission and optical properties of the $\text{Cu}_{1-z}(\text{In}_{0.5}\text{Ga}_{0.5})_{1+z/3}\text{Se}_2$ compounds. *Journal of Solid State Chemistry*. 2010, 183, 2274–2280. Doi: 10.1016/j.jssc.2010.08.014.
2. Olekseyuk I.D., Kadykalo E.M., Strok O.M., Zmiy O.F. Phase Diagram of the $\text{Cu}_2\text{Se}-\text{Ga}_2\text{Se}_3$ System. *Volyn State Univ. Bull.* 2001, 41(6), 22–26.
3. Ueda K., Maeda T., Wada T. Crystallographic and optical properties of CuGa_3S_5 , CuGa_3Se_5 and $\text{CuIn}_3(\text{S},\text{Se})_5$ and $\text{CuGa}_3(\text{S},\text{Se})_5$ systems. *Thin Solid Films*, 2017, 1–34. Doi: 10.1016/j.tsf.2017.01.036.
4. Zmiy O.F., Mishchenko I.A., Olekseyuk I.D. Phase equilibria in the quasi-ternary system $\text{Cu}_2\text{Se}-\text{CdSe}-\text{In}_2\text{Se}_3$. *Journal of Alloys and Compounds*, 2003, 1–9. Doi:10.1016/j.jallcom.2003.08.011.
5. Olekseyuk I.D., Ivaschenko I.A., Gulay L.D., Danyliuk I.V. Systema $\text{Ga}_2\text{Se}_3-\text{In}_2\text{Se}_3$. *Naukoviy visnik Volyn's'kogo nacional'nogo universitetu imeni Lesi Ukrainki. Himichni nauki*. 2010, 16, 42–50 (in Ukr.).
6. Ivashchenko I.A., Danyliuk I.V., IOlekseyuk.D., Halyan V.V. Phase equilibria in the quasi-ternary system $\text{Ag}_2\text{Se}-\text{Ga}_2\text{Se}_3-\text{In}_2\text{Se}_3$ and physical properties of $(\text{Ga}_{0.6}\text{In}_{0.4})_2\text{Se}_3$, $(\text{Ga}_{0.594}\text{In}_{0.396}\text{Er}_{0.01})_2\text{Se}_3$ single crystals. *J. Solid State Chem.* 2014, 210, 102–110. Doi: 10.1016/j.jssc.2013.11.004.
7. Marushko L.P., Romanyuk Y.E., Piskach L.V., Parasyuk O.V., Olekseyuk I.D., Volkov S.V., Pekhnyo V.I. The $\text{CuInSe}_2-\text{CuGaSe}_2-2\text{CdSe}$ system and crystal growth of the γ -solid solutions. *Journal of Alloys and Compounds*. 2010, 505, 101–107. Doi: 10.1016/j.jallcom.2010.06.053.